

Nagy Tamás

„A szovjethatalom megátalkodott ellenségei”**Katyn, Mednoje, Pjatyihatki****Bevezetés**

Még azon a napon, amikor a szovjet Vörös Hadsereg betartotta a Molotov–Ribbentrop paktumhoz csatolt titkosított jegyzőkönyv 2. pontját,¹ és megtámadta Lengyelország keleti határait – szeptember 17-én – a három katlanba zárt lengyel hadsereg az új agresszorral szemben beszüntette az egyenlőtlen küzdelmet. Ekkor Von Schulenberg, a moszkvai német követ már tizenhatodik napja hiába ágált a Kremlben, hogy a Szovjetuniót a szerződés feltételeire kötelezze. Sztálin csak akkor állt friss szövetségese oldalára, amikor a német hadsereg már mélyen behatolt a paktum által orosz érdekszférának tekintett területekre.² Éppen a németek ellen eredményesen védekező lwówi [*németül Lemberg, oroszul Lvov, ukránul L'viv*] körzet Władysław Langer parancsnok vezetésével az oroszoknak adta meg magát. A lengyel kormány elmenekült, anélkül hogy a szovjet támadás után jogilag tisztázta volna a két ország viszonyát. A németekkel szemben Varsó szeptember 27-én, Modlin 28-án adta meg magát; a kisebb összecsapások október 1-ig befejeződtek.³ A két győztes szeptember 28-án, Ribbentrop második moszkvai útja alkalmával, határ- és barátsági szerződést kötött, amelyben néhány határkorrekcióval az első megállapodás területi felosztását hajtották végre. A Második Lengyel Köztársaság területéből Németország 92 000 km²-t szerzett meg, 96 000 km²-en szervezte meg a Lengyel Főkormányzóságot. Belorusszia (102 000 km²) és Ukrajna (88 000 km²) jogán a Szovjetunió 190 000 km²-rel gyarapodott, és a második szerződés – néhány területi engedmény fejében –, szabad rendelkezést biztosított számára Litvániában.⁴ A lengyel háború – amellett, hogy kirobbantotta a második világháborút – a két szerződéssel döntő mértékben megváltoztatta a Balti-tenger vidékének területi viszonyait. A Szovjetunió fegyverrel (Finnország) és a politikai erőszak számos eszközével (Észtország, Lettország, Litvánia és – Besszarábia kapcsán – Románia) egy éven belül biztosította uralmát a Molotov–Ribbentrop paktum kijelölte érdekszférában.⁵

A négy hétig tartó háborúban 200 000 lengyel esett el, 600 000 katona került német, megközelítőleg 250 000 orosz hadifogságba. Molotov október 31-én a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa ülészakán tartott előadása szerint a Vörös Hadsereg az „egynapos harcban” rendkívül nagy mennyiségű hadianyagot zsákmányolt.⁶ Az orosz hadifogságba került katonák sorsát – túl a sztálini rendszer embertelenségén – két tény határozta meg: 1. szeptember 17-én a fejjetlenül intézkedő lengyel kormány a szovjet agressziót *követően nem tisztázta a két állam jogi helyzetét*; 2. így a Szovjetunió sem tekintette *magát hadiállapotban lévőnek* Lengyelországgal, – a moszkvai verzió szerint – csupán a keleti lengyel területek orosz, belorusz és ukrán lakosságát védte meg a veszélyesen előrenyomuló német hadsereggel szemben.⁷ Így a megszállt területen elfogott lengyel katonákat nem hadifogolynak tekintették, hanem ellenforradalmi személyeknek, „...*akiket fegyverrel a kézben a Szovjetunió területén fogtak el*”.⁸ Ily módon a fogságba esettek az NKVD (Narodnij Komisszariat Vnutrennih Gyel), a belügyi [belbiztonsági] népbiztosság karmai közé kerültek. Sztálin egyenruhás terroristái a kb. 180

000 főnyi legénységi-tiszthelyettesi állománnyal kevésbé vesződtek: 46 000-t szabadon bocsátottak, több mint 180 000-et a Szovjetunióba deportáltak. A nagyjából 9500-10 000 főnyi tisztai állományt, valamint a megszálláskor fogságba esett határőröket, csendőröket, rendőröket októberben 138 tranzitállomáson, majd novemberben három nagy hadifogolytáborban helyezték el.⁹

A népiítés kronológiája

1939. november: A 14 500-14 800 lengyel Kozelszkben (*Kozielszk*), Sztarobelszkben (*Sztarobielszk*) és Osztaskovban helyezték el. Mindhárom helyen az egykori kolostort alakították át hadifogolytáborrá. Kozelszk Tulától délnyugatra, a Tula–Szmolenszk vasútvonal mentén fekszik. Itt mintegy ötezer foglyot őriztek: tiszteket, tábori lelkészeket, több mint húsz egyetemi tanárt, többszáz jogászt, orvost, tanárt, tanítót, írókat és újságírókat. (A hadifogságba esett lengyel tisztak fele része nem hivatásos, hanem tartalékos tisztből állt.) Sztarobelszk Ukrajna keleti részén, Harkovtól délkeletre található, csak egy vasúti szárnyvonal köti össze az orosz–ukrán határon lévő Urazovóval. A kapitulációs okmány ellenére ide kerültek Lwów védői. Mellettük tisztek, tábori lelkészek, hatszáz pilóta, tudósok, közéleti személyiségek, értelmiségiek laktak a táborban – kb. négyezren. Osztaskov az egykori Kalinyintől (*Tver*) 180 kilométerrel nyugatra, a Bologoje–Velikije Luki vasútvonal mellett, a Szeliger-tó egyik szigetén fekszik. A táborban négyszáz tisztet őriztek, a katonai bíróságok tagjait, katolikus lelkészeket, rendőröket, csendőröket és határőröket.¹⁰

1939. december: Karácsony előtt mindhárom táborból elszállították a kb. kétszáz tábori lelkészt.¹¹ További sorsuk ismeretlen, ám kizártnak tekinthető, hogy megérték volna az 1940. évet.

1940. március 5.: Az Összövetségi Kommunista (bolsevik) Párt Központi Bizottsága (SzK[b]P KB) határozatot hoz nagyjából 25 000 – 97 százalékban lengyel nemzetiségű – személy halálra ítéltetéséről és kivégzéséről.¹² A likvidálandók közül 14 700 fő „...lengyel tiszt, hivatalnok, földbirtokos, rendőr, felderítő, csendőr, telepes¹³ és börtönőr” – a három tábor foglyai –; 11 000 fő pedig Nyugat-Ukrajna és Belorusszia börtöneiben található „ellenforradalmi kém, és diverzáns szervezetek tagjai, volt földbirtokos, gyáros, volt lengyel tiszt, hivatalnok, szökevény. (Őket az NKVD az elfoglalt lengyel területeken tartóztatta le.) ... Mindannyian a szovjethatalom megátalkodott ellenségei, telve a szovjet rendszer iránti gyűlölettel.” – „Az ügyet a letartóztatottak beidézése, vád előterjesztése, a nyomozást és a vádiratot lezáró határozat nélkül ...vizsgálják ki.” A démoni tervet Lavrentij Berija, a Szovjetunió belügyi népbiztosa terjesztette a Központi Bizottság elé, az előterjesztés alapján az ő neve mellett Sztálin, Vorosilov, Molotov és Mikojan aláírásai is olvashatók.¹⁴

1940. március 8.: Tizennégy tisztet elszállítottak Kozelszkből, és egy kivételével valamennyit kivégezték.

1940. április 3–4.5.: Megkezdődik – sorrendben – a kozelszki, osztaskovi és sztarobelszki táborok felszámolása. A foglyok úgy tudták, hogy a németeknek adják át őket. Május 12-én az utolsó fogoly is elhagyta Kozelszket és Sztarobelszket, négy nappal később pedig Osztaskovot is. A kozelszki foglyokat – miután hastífusz és kolera ellen beoltották őket – az ún. Sztolipin-teherkocsikba (ablaka nincs, csak a mennyezetén egy kis szellőző-berendezés) vagonozták, és a tizennégy menetoszlop északnyugat, Szmolenszk, felé indult el. Gnyezdovo

vasúti csomópontban a foglyokat lemeszelt ablakú autóbuszba szállították át, és az innen három kilométerre lévő katyni erdőben 4421 személyt¹⁵ – az NKVD hagyományos módszerével – hátulról agyonlőtték. A lengyelek kivégzése sebtében történt, értéktárgyaik és egyéb holmijuk elvételével kevéssé vesződtek. Az ellenállókat „cseskista módon” (a hátracsavart kezét a nyakkal összefűzve) megkötözték, egy-két esetben az agyonlőttet a négyágú szovjet szuronyal még megdöfködték. Az osztaskovi táborból a menetoszlopok Bologoje felé indultak útnak, és a 6311 halottat a kivégzések után a „Tver melletti Mednojében” földeltek el. A sztarobelszki foglyok elszállításáról mit sem tudunk, ám a 3820 kivégzett maradványait néhány évvel ezelőtt a „Harkov melletti Pjatyihatkiban”¹⁶ találták meg. A kivégzéseket április 4. és május 19. között hajtották végre. Ezzel egy időben a szintén halálra szánt lengyel letartóztatottakból 7305 főt a nyugati börtönökben és táborokban likvidáltak. Mindösszesen 21 587 személyt lőttek agyon.¹⁷

Kozelszkból 245, Sztarobelszkból 79, míg Osztaskovból 124 (összesen: 448) foglyot nem a halálvonatok szállítottak el. Életüket különböző – és pontosan máig nem kivizsgált – okok alapján megőrizték. Többségükről feltételezték, hogy hajlandóak lesznek együttműködni a szovjet rendszerrel. (Ebben nem is csalódtak, hiszen a túlélők az 1941 ősztől szerveződő Népi Hadsereg magját képezték.) Ezeket a foglyokat a Kaluga környékén levő Pavliscevsz Borba, utóbb onnan a Vologda melletti Grjazovecbe szállították.

A 449. túlélőt, Stanisław Swianiewicz közgazdászprofesszort sorstársaival együtt április 29-én indították útnak Kozelszkból Szmolenszk felé. Csak feltételezni lehet mi okból¹⁸ másnap Gnyezdovóban leszállították a vonatról. A professzor túlélte a szovjet börtönöket, Nyugatra menekült, vallomást tett és megírta a visszaemlékezését.¹⁹ Katyn legfontosabb feldolgozásának megdöbbentő ténye, hogy Swianiewicz a tömegsírok 1943. évi felfedezéséig nem is sejtette, mi történt bajtársaival.

A felfedezés, tagadás és belsmerés kronológiája

1940. október: Zygmunt Berling és túlélő tisztársai Moszkvában Berija és Merkulov NKVD-vezetők vendégei. Először kerül szóba egy Szovjetunióban szerveződő, németellenes lengyel hadsereg felállításának terve. A visszaemlékezések szerint, amikor a lengyelek felvetették adekvát ötletüket – miszerint a felállítandó hadsereg tisztjeit a hadifoglyokból toborozzák –, Merkulov elszólta magát: *„Nem ők már nincsenek. Súlyos hibát követtünk el velük kapcsolatban.”* Elsőízben ekkor ismerik el a szörnyű büntetést, a következő vallomásra fél évszázadot kell várni...²⁰

1941. június 22.: A Harmadik Birodalom a Barbarossa-hadművelet keretében megtámadja minapi szövetségesét; megkezdődik a Szovjetunió Nagy Honvédő Háborúja. Osztaskov vidéke kivételével huzamos ideig megszállják Ukrajna és Oroszország azon területeit, ahol másfél évvel korábban a lengyel hadifoglyokat őrizték és kivégezték. 1941. július 30-án Władisław Sikorski tábornok és Majszki szovjet követ megkötí a szovjet–lengyel egyezményt. Ez az 1939-ben – többek között – Lengyelország felosztásáról határozott szovjet–német szerződés revíziója. Az egyezmény „amnesztiát” adott a Szovjetunióban fogva tartott lengyeleknek – mintha azok bűnözők lennének... Két héttel később (augusztus 14-én) a megállapodás kiegészül a katonai egyezménnyel, amely lehetővé teszi lengyel hadsereg felállítását a Szovjetunióban. A „Szovjetunióban tartózkodó” lengyel katonák toborzására József Czapski

lovaskapitány (egykori sztrobelszki fogoly) országszerte fogadóállomásokat szervez, amelyekbe özőnlenek a lengyelek – csak tiszt nem érkezik egyetlenegy sem...

1941. december 3.: A Kremlben Sztálin vendége – a KGB lubljankai börtönéből szabadult, a lengyel hadsereget szervező – Anders tábornok és Sikorski emigráns miniszterelnök. Amikor a lengyel tisztok hollétéről érdeklődtek, Sztálin az „elszöktek Mandzsúriába” (!?) választ adta. Ettől kezdve a szovjetek a legképtelenebb mendemondákkal hitegették a még mindig gyanútlan lengyeleket. Kolima, Ferenc József-föld és néhány hasonló képtelenség után, Sztálin és Andersék 1942. márciusi újabb találkozásán a főtitkár új magyarázattal szolgált: *„Lehetséges, hogy a németek által elfoglalt területeken lévő táborokban vannak vagy szétszéledtek.”* Íme, ekkor született meg az a verzió, amelyhez az oroszok eztán fél évszázadig indulatosan és göröcsően ragaszkodtak.²¹

1942. április: A kirovi fogadóállomáson jelentkezett Swianiewicz, aki nyolcéves száműzetését töltötte a Komi ASzSZK-ban. Nagy nehezen kijuttatták a Szovjetunióból, ám vallo-mása – amelyben külön hangsúlyozta, hogy Kozelszkből a foglyokat nem keletre, hanem nyugatra szállították – nem kapott jelentőségét megillető figyelmet.

1942 őszén a Szmolenszk környéki vasúti építkezéseken dolgozó lengyel brigádok a helyi lakosok elejtett szavaiból értesülnek a katyni erdő Koszgori nevű területén néhány évvel korábban elkövetett kivégzésekről. A fiatal fenyőerdőben kiástak egy halmot, és egy lengyel egyenruhás katona földi maradványait találták benne. Beállt a tél, a sírt behantolták és megjelölték.²²

1943 tavaszán a szmolenszki német hatóságok Gerhard Buhtz törvényszéki orvosprofesszor vezette szakértő bizottságot bíztak meg a katyni tömegsírok exhumálására. A német meg-szállás előtt az NKVD tulajdonát képező katyni erdőben – a népbiztosság üdülője (!) közelé-ben – nyolc, egyenként 28×16 méteres, tömegsír tártak fel. Az ásatások nyomán kiderült, hogy az erdő már a húszas-harmincas években is számtalan kivégzés színhelyét szolgált. A bomlófélben lévő halottak több rétegben, úgy összesajtoltva kerültek napvilágra, hogy a ma-radványokat gyakran csak ásóval és kapával lehetett egymástól elválasztani.²³ A fiatal fenyőerdő fáin nagyjából három évesek voltak, amelyből egyértelműen következett, hogy a merényletet a német-szovjet háború előtt követték el.

Április 13-án a berlini rádió bejelentette a Szovjetunió 1940 tavaszán elkövetett katyni gáztettét. Tudván az eltűnt lengyel hadifoglyok számáról, kezdettől fogva tíz-tizenkétezer tetemről beszéltek, és Katynban ennyit is kerestek. Bár a lengyel nyelvű varsói lap szinte azo-nal közölni kezdte az azonosított holttestek névsorát, fücsa módon a lengyelek nem hittek a német híradásoknak.

Április 15-én a moszkvai rádió bejelentette, hogy a Katynban talált lengyel tisztok 1941 nyarán, a német támadás idején, a Szmolenszk környéki építkezéseken dolgoztak, így kerültek német fogságba. A fasiszták az akkor elkövetett népirtás bűnét próbálják a közismerten huma-nus moszkvai bolsevik kormányra hárítani. A kölcsönös vádaskodás után a németek

április 16-án, a lengyelek egy nappal később, Genfben felkérték a Nemzetközi Vöröske-resztet a szörnyű bűntény kivizsgálására. Április 20-án Sikorski emigráns kormánya petícióban követelte, hogy a Szovjetunió tisztázza magát, mire 26-án Moszkva megszakította a diplomá-ciai kapcsolatot a londoni lengyelekkel, arra hivatkozva, hogy együtt működnek Hitlerrel a szövetségesek ellen.²⁴

Április 25-én a Nemzetközi Vöröskereszt – tekintettel a szovjetek tiltakozására – visszatartotta a lengyelek és németek közös kérését. Ezután a németek nemzetközi bizottságot hívtak össze a baráti és semleges országokból, illetve engedélyezték a lengyel Vöröskereszt és a londoni lengyel kormány szakértőinek részvételét a feltárásoknál. A lengyel emigráns kormány nem fogadta el a meghívást. A Lengyel Vöröskereszt öt héten át (június 3-ig), a tizenegy törvényszéki orvos, köztük Orsós Ferenc professzor Budapestről, április 28–30. között három napig dolgozott Katynban. A vizsgálat nyilvánvaló eredménye: az áldozatokat *1940 tavaszán* gyilkolták meg. (A rothadó agyvelő felszínén lerakódott kalcium mennyisége bizonyult döntő bizonyítéknak.) A Lengyel Vöröskereszt azonosította az áldozatokat. A zsebekből személyes és értéktárgyak tömkelege, valamint többszáz szovjet újság került elő. A 4143 feltárt holttest végzetét ugyanolyan típusú, 7,65 mm kaliberű német gyártmányú lövedék okozta, amelyeket a húszas évek végén exportáltak a Szovjetunióba, Lengyelországba és a balti államokba. A hőség és a közelgő front miatt félbeszakították az exhumálást, a nyolcadik tömegsír néhány száza becsült áldozatát már nem ásták ki. A maradványokat visszatemették és a helyszínt megjelölték. Feltételezésük szerint a katyni halottak száma 4400. (Ma már tudjuk, hogy ez a becslés megfelelt a valóságnak.) A lengyelek adata nem tetszett a németeknek, hiszen ők több mint tízezer hulláról beszéltek. Keresgéltek még az erdőben, próbálták meggyőzni a lengyeleket, „végül be kellett érniük ennyivel...”²⁵

1943-ban Sikorski, majd titokzatos júliusi halála után, Mikolajczyk emigráns kormánya mindent megtett, hogy a katyni gázettetről pontosan tájékoztassa a szövetséges országokat. Így naplójegyzeteket, jegyzőkönyveket adtak át az illetékes kormányoknak. Semmiféle eredményt nem értek el: Nagy-Britannia érdektelennek és kétszínűnek, Amerika cinikusnak mutatkozott.²⁶

1943 decemberében a Vörös Hadsereg felszabadította Katyn területét. Még a tél folyamán,

1944. január 16–23. között, két – kizárólag szovjet közéleti személyiségekből illetve szakértőkből álló – „szaktekinélynek örvendő” Különleges Bizottság vizsgálta meg hóbanfagyban Koszgori környékét.²⁷ Közleményükben átvették a német becslést! Így szerintük a 11 000 hadifoglyot 1941 szeptember-októberében egy itt állomásozó német munkás zászlóalj gyilkolta meg. 1943-ban a németek saját bűntényüket próbálták propagandacélokra felhasználni a szovjetek ellen, ezért ötszáz szovjet hadifogollyal kiásatták a sírokat; az *1941 utánra* utaló bizonyítékokat korábbiakra cserélték, majd a foglyokat likvidálták. (Az újabb tömeggyilkossággal a szovjetek a továbbiakban egyáltalán nem foglalkoztak...) A szovjet verzió szerint 925 újabb áldozatot exhumáltak, ezekről azonban semmiféle adatot sem közöltek... (Kik lehettek ezek? A német–lengyel kutatás alig háromszáz halottat nem dolgozott fel. A jelenlévő szövetséges képviselőknek feltűnt a csekista csomózás; illetve, hogy a hullákon nem tisztí, hanem közlegényi egyenruha volt, ezzel azonban senki sem foglalkozott. Jerzewski szerint az 1941 nyarán a németek elől menekülő NKVD módszeres takarításának áldozatait használhatták fel.)²⁸

A szövetséges felek – a cáfoló nyilatkozatok figyelembevétele nélkül – elfogadták a szovjet álláspontot. A szovjetek hamarosan elnémították a valóságos eseményekről 1943-ban a németeknek nyilatkozó szemtanúkat. (Parfénij Kiselev kolhozparaszt – eltűnt 1943 decemberében; Ivan Krovoszercsev kovácsmestert – 1947 októberében London külvárosában fel-

akasztva találták.) Marko bolgár és Hajek szlovák professzor a „szovjet felszabadítás” után visszavonták 1943-ban tett nyilatkozatukat.

1944-ben a bizonyítéknak szánt katyni dokumentumok egy része nem került az angol-szász országokba, hanem Dr. Jan Z. Robel vezetésével tanulmányozták a krakkói Törvényszéki Szakértői és Kriminálisztikai Intézetben. A szovjet megszállás előtt ezek az anyagok nem semmisültek meg Radebeul vasútállomáson – amint azt korábban feltételezték²⁹ –, hiszen 1991 áprilisában előkerültek!³⁰

1946. február 13-án és 14-én a Nürnbergi Nemzetközi Hadbírószágon Pokrovszkij szovjet ügyész vádat emelt Németország ellen a katyni büntett ügyében. A lengyel kormány a perben *nem vett részt*. A szövetséges kormányok birtokolta dokumentumokat *nem vették elő*. Megjelent viszont a szovjet verzió szerint a gyilkosságot elkövető 537. számú Wehrmacht-egység parancsnoka, Ahrens ezredes (1941-ben alezredes), aki bebizonyította, hogy az említett zászlóalj *katonai híradós* osztály volt, és nem *büntetőosztág*. A nürnbergi bíróság július 1-3. között tárgyalta a katyni ügyet, és Roman Rudenko szovjet ügyész újabb kísérlete (és a később ezt állító szovjet dokumentumok) ellenére,³¹ a szeptember 30. – október 1-jei ítéletben Katynt meg sem említették. Így megválaszolatlan maradt a kérdés: ha nem a németek, akkor kik követték el a gyilkosságokat?

A világháború után Katynban kis teret alakítottak ki, ahová emlékmű épült a következő felirattal: *„Itt lengyel hadifogoly tisztak nyugsznak, akiket 1941 őszén a német fasiszta megszállók bestiális módon halálra kínoztak.”*³²

1946. március 26-án a varsói kormány megbízásából a katyni témát kutató Roman Martini krakkói ügyészt a saját lakásában két fiatal meggyilkolta.³³

1951-ben a hidegháború és a koreai háború hatására (amerikai hadifoglyok koreai fog-ságban, míg a szovjet propaganda amerikai tömegmészárlásokról beszél) az Egyesült Államok előveszi a katyni ügyet. 1952. december 22-én a képviselőház különbizottsága megállapította, hogy Katynért egyértelműen a Szovjetunió a felelős. Keleten rögtön megkezdődik a tiltakozó hadjárat.

1959-ben – Selipin KGB-elnök utasítására – sok iratot megsemmisítettek.

1961-ben, az SzKP XXII. pártkongresszusa az újabb desztalinizáció mérföldköve. Úgy tűnik, Nyikita Hruscsov felajánlotta Gomulkáéknak a katyni dosszié felnyitását, ám a lengyel társadalom jó közérzetének megóvása érdekében, a pártállami apparátus erre nem tartott igényt.³⁴

1971-ben Fitzgibbon műve tisztába teszi az angol közvélemény lelkiismeretét. (Lásd a *Katyn historiográfiája* című fejezetünkben a ... oldalon.) A szovjet diplomácia derekas tiltakozása ellenére³⁵ az angol parlament felsőháza Katyn kivizsgálására szólította fel az ENSZ-t. Négyévi huzavona után

1976-ban London nyugati részén obeliszk alakú emlékművet emeltek az orosz hadifog-ságban „eltűnt” lengyel hadifoglyoknak. A rávésett szöveg megalkuvó megfogalmazása miatt félreérthetőnek bizonyult. A következő években Torontóban, Johannesburgban és az Egyesült Államokban állítottak Katyn-emlékműveket. Az 1981 tavaszán a varsói katonai temető jelképes katyni sírján elhelyezett hatalmas szürke gránitkeresztet két hónappal később az állambizton-sági szervek az éjszaka leple alatt eltávolították.³⁶

1980-ban, a negyvenedik évfordulón a Nyugaton élő szovjet polgárjogi aktivisták közöl-ték a lengyel közvéleménnyel, hogy *„közülünk senki nem feledkezett meg ... arról a felelősségről,*

amelyet országunk visel a katyni büntényért...” A levélben várt hivatalos beismerésre azonban sokat kellett várni. Még

„1989-ben is azt állították a legnevesebb szovjet tudósok ..., hogy *a katyni ügy a náci propaganda műve*”.³⁷ Az ugyanekkor készült központi bizottsági Feljegyzés már javasolta, hogy „célszerű volna megmondani, mi is történt valójában”.³⁸ Miután J. Zyto későbbi lengyel főügyész ez év október 9-én felkérte erre A. Szuhajev szovjet legfőbb ügyészt, lassan elkezdődött a dokumentumok felkutatása.³⁹

1990. április 13-án, Wojciech Jaruzelski lengyel államfő moszkvai utazása kapcsán a TaSzSz hivatalos közleményében elismerte, hogy 1940-ben a lengyel tiszteket az NKVD utasítására végezték ki.

1991 júliusában és augusztusában a szovjet hatóságok engedélyt adtak, hogy a gyilkosságok feltételezett másik két helyszínén, Harkov és Tver mellett, lengyel szakértők részleges exhumálást végezzenek. A rövid kutatás már az első napokban a várt eredményt hozta.⁴⁰

1992. október 14-én R. Pichoj professzor, az orosz Állami Archívum Bizottság elnöke – Borisz Jelcin köztársasági elnök megbízásából – Varsóban átadta Lech Walesa köztársasági elnöknek azokat a dokumentumokat, amelyek bebizonyítják, hogy a katyni tömegmészárlást szovjet parthatározat alapján követték el.⁴¹ Ekkorra a Szovjetunió Katonai Főügyészsége már százötven egykori NKVD-funkcionáriusról tudta, hogy részt vett a kivégzések megszervezésében vagy végrehajtásában.⁴²

Felelősség

Katyn történetének, az események körülményeinek vizsgálatakor szinte valamennyi szakirodalom foglalkozik a felelősség kérdésével. Ez szorosan összefügg az okok vizsgálatával is. A gaztott elkövetésének és elhallgatásának (illetve a németekre hárításának) felelősségét feltétlenül ketté kell választanunk.

1. A lengyel hadifoglyok sorsának „végleges megoldásában” a szovjet állam diktátorának, Joszif Visszarionovics Dzsugasvili Sztálinnak elsődleges szerepe kétségtelennek tűnik.⁴³ Az ítéletet előterjesztő Berija és az NKVD csupán az ördögi terv precíz, gondos kivitelezői voltak. A sztálini diktatúrában nem okozhatott különösebb problémát tizenegynéhányezer lengyel hadifogoly sorsa. Stanisław Jankowski és Kun Miklós⁴⁴ számos adalékkal gazdagították a *miért?* lehetséges magyarázatát.

Eszerint Sztálin közismert polonofóbiája fontos lépés Katyn felé. Hadügyi népbiztosként 1920–21 telén éppen Lwów környékén boldogította a szovjet-orosz Vörös Hadsereg amúgy sem önfeledt csapatait, amelyek csatát és háborút vesztek a lengyelekkel szemben. Lengyelország nem lett a moszkvai eszme közvetítője Nyugat felé,⁴⁵ és ez, valamint az 1921. március 18-án Rigában megkötött – az oroszokra nézve szégyenteljes – béke⁴⁶ megbocsáthatatlanná vált Sztálin számára. A harmincas években a Moszkvában élő lengyel kommunista diaszpórát „teljesen lefejezte” és összesen kb. 30 000 fővel tisztogatta meg. Az 1939. őszi offenzíva idején 1,2 millió lengyelt deportáltak.⁴⁷

Túl a gyűlöleten a lengyel tisztek adminisztratív problémát is jelentettek. 1939–40 telén az NKVD és Gestapo-vezetők jó néhány „tapasztalatcserét” folytattak Krakkóban és Zakopánében. A moszkvai szándék ellenére a németek nem vették át a lengyel hadifoglyokat, így azok sorsáról „kénytelen volt” a Szovjetunió gondoskodni. Másrészt a balti államokban

rendezett tisztogatás rengeteg üres helyet igényelt a szovjet börtönökben és koncentrációs táborokban. Az áldozatok egyharmada hivatásos tiszt, nagyjából egyharmada tartalékos tiszt (az értelmiség), megint egyharmada csendőr, rendőr, egyéb volt.⁴⁸ A lengyel értelmiség likvidálása Sztálin polonofóbiáját igazolhatja. Számára az ő létezésük felesleges volt, sőt káros. Ugyanezt mondhatjuk el a fogságba került hivatásos tisztekről is. Egy, a későbbiekben szerveződő lengyel hadsereg az 1939-es határokért szállna harcba, és ebben mindenképpen a Szovjetunió (és Németország) lenne az ellenfele. Teljességgel nem kizárható, hogy a „végleges megoldás” is szóba került a zakopánéi tanácskozásokon, és hogy a kérdésben a két fél között érdekezésszerűség mutatkozott.⁴⁹

A tragédiáért közvetett felelősség terheli a lengyel politikai és katonai elitet is. A Szovjetunióval nem tisztázták a hadi viszonyt. 1939. szeptember 17-én Edward Rydz-Smigły marsall általános direktívája a feltétel nélküli megadásra vonatkozott, pedig a katonaság illegálisnak vonulhatott volna. Az emigráns lengyel kormány és friss szövetségesei semmit sem tettek a lengyel hadifoglyok érdekében, pedig a Szovjetunió emberiségellenes bűnei Varsóban, Londonban és Párizsban egyaránt ismertek voltak.⁵⁰

2. A bűntény elhallgatásában is elsősorban a szovjet kormány volt érdekelt. A németeknek a keleti fronton elkövetett kegyetlenségei lehetővé tették, hogy a Sztálin megfogalmazta „felelősség-áthárítás” megemésztendő legyen. Jerzewski két fejezetcíme és azok tartalma világosan mutatja, hogy Katyń elhallgatásában és feltárásában a napi politika volt a meghatározó tényező. A szövetséges felek – az Egyesült Államok és Anglia – sokkal inkább rá voltak szorulva a Szovjetunió katonai áldozatára, semmint párezer lengyel tisztért „kiverjék a balhét”.⁵¹ 1943–44-ben más idők jártak. Churchill, a lengyel ügy bajnoka, intette Sikorskit, hogy Katyńért feleslegesen protestál, mert ezzel a halottakat nem támaszthatja fel. Teheránban Rooseveltnek kifejezetten tetszett Sztálin azon terve, mely szerint ötvenezer német tisztet küld a halálba a náci kegyetlenségek viszonzásául.

Mire a hidegháború viszonyainak köszönhetően az angolszászok éleslátásukat „a katyíni erdőben” is visszanyerték, a szorosabbra fűzött lengyel–szovjet kapcsolatok tették lehetetlenné a valódi bűnösök megnevezését. Mivel a moszkovita irányzat nem bírt meggyőző társadalmi alappal Lengyelországban, Hruscsov ajánlatát visszautasították. Így csak a nyolcvanas évek végének nagy kelet-közép-európai fordulata nyitotta fel a Katyń-dossziét. És még mindig a politika: valószínűleg ehhez az is kellett, hogy Jelcin Gorbacsovot még rosszabb helyzetbe akarta hozni.⁵²

Érdekes módon a tömegsírok feltárásáért ténylegesen és képletesen a náci Németország tette meg a legtöbbet. Ez nem csupán saját felelősségük tisztázása érdekében történt. Sztálingrád után a goebbelsi propaganda kapva kapott Katyńért, hogy ezzel megbonthassa a szövetségesek egységét. (Azonban semmiféle adat nem utal arra, hogy bármiféle kapcsolat lenne az 1939–40. évi zakopánéi tanácskozások és a tömegsírok három évvel későbbi német felfedezése között.)

Helyszínek

Katyń történetéről – a rendelkezésünkre álló irodalom és írott forrás alapján – számottevő újdonságokat aligha közölhetünk. Egyik legfontosabb feladatunknak a helyszínek pontos meghatározását tekintettük: *kiket, hol* gyilkoltak meg és *hová* temettek? Ennek vizsgálata azért szükségeszerű, mert Katyń neve rész-egész felcserélésen alapulva az egész népirtás metonímiájá-

vá vált (illetve azzá tették), hiszen a legutóbbi időkig nem ismerhettük a másik két helyszínt. Másrészt a végtelen orosz pusztákon még a Katyínal foglalkozó szerzők is rendszeresen eltévednek, így a földrajzi lokalizáció (a nagyobb, ismertebb helységhez viszonyítás) rendszerint pontatlan.⁵³ Katyín-térképünk elkészítését⁵⁴ indokoltta teszi, hogy az eddig megjelent irodalmakban ilyesmit nem találhatunk.

A gyilkosságokat nem csupán Katyínban követték el – ez már 1943-ban nyilvánvaló volt. A lengyelek több mint tízezer katonatisztet kerestek, és Katyínban „csak” négyezer-négyszáz halottat találtak. A túlélők vallomásai alapján határozták meg a három nagy lengyel hadifogolytábor. A földrajzi elhelyezkedésből nyilvánvalóan következett, hogy csak a kozelszkiekkal végeztek Katyínban, a sztarobelszki foglyokat valahol Kelet-Ukrajnában, az osztaskoviakat Oroszországban gyilkolták meg és földelték el. Láttuk, hogy a katóni erdő a szmolenszki NKVD „patinás” kivégzőhelye volt. Ennek analógiájára 1943-ban a németek Dergacsiban, Harkovtól északra, kezdték keresni a másik tömeggyilkosság áldozatait, de erre nem jutott idejük. Az 1944. évi szovjet „vizsgálat” azért vette át a német *álláspontot* (minden áldozat *Katyínban van*), mert ezzel eltörölhette a másik két tömegsírról kialakult – valós – álláspontot. Sokan sok helyen próbálták meg lokalizálni a két helyszínt. Dergacsi általában elfogadottá vált, bár Anton T. Rekulski próbálta megcáfolni.⁵⁵ Szerinte a sztarobelszki foglyokat – mivel őket nem szállították [*Ukrajna felé nem is szállíthatták! N. T.*] vasúton – a tábor környékén végezték ki és temették el. A „gyalogos Katyín” verziója – bár az 1977-ben éppen ott dolgozó lengyel munkásoknak köszönhetően népszerű álláspontnak bizonyult –, nem vált elfogadottá. Az 1991-ben végzett feltárás a „Harkov melletti Pjatyihatikiban”⁵⁶ találta meg a tömegsírokat, a helységet azonban a város környékén nem találtuk meg az atlaszokban. Sajnos, az erről beszámoló Jankowski is adós maradt a pontos lokalizációval. Ukrajna más részén, Dnyepetrovcszktól nyugatra, van egy Pjatyihatki –, ám figyelmeztetjük az olvasót, hogy ez túl messze van Harkovtól ahhoz, hogy a sírokat errefelé keresse! Mindenesetre a vasúti szállítást igazoló dokumentum hiánya⁵⁷ különös, hiszen Harkov *kétszázharminc kilométerre* van Sztarobelszktól. Ekkora távolságon 3820 foglyot egy hónapon keresztül a halálba „buszoztatni” aligha lehetett...

A halálra szánt osztaskovi foglyok útja a Moszkva–Szentpétervár vasútvonalon fekvő Bologoje állomásig ismert, ezért a 6311 rendbeli gyilkosság színhelyét és a sírokat *ennek környékén* feltételezték. 1991-ben a „Tver (régbben Kalinyin) melletti Mednojében” találták meg a sírokat. Jankowski a mednojei és pjatyihatki temetők mellett a *kalinyini és harkovi NKVD-épületek pincebörtöneit* jelölte meg a gyilkosságok színhelyeként. A problémát az azóta nyilvánosságra hozott belügyi dokumentumok sem oldották meg, hiszen Selepin 1959-ben Hruscsovhoz írt feljegyzése szerint a katóni erdő mellett egyértelműen a *másik két táborban* (Ostaskovban és Sztarobelszkbén) hajtották végre a gyilkosságokat.⁵⁸

Térképünkön külön jelzésekkel láttuk el a három hadifogolytábor, a túlélők börtöneit, a tömegsírokat és a gyilkosságok valamennyi bizonyított és feltételezett színhelyét.

Katyín historiológiája

A második világháború első nagyszabású tömeggyilkosságának történeti feldolgozását három tény határozta meg: – a Szovjetunió tagadása, hallgatása és elutasítása lehetetlenné tette a hiteles dokumentumok (és ezzel a valóság) pontos megismerését; – a keleti blokk országában (így Lengyelországban is) Katyín a tabu-témák közé tartozott; – a szabadabb Nyu-

gaton sem tudhattak többet, és tekintettel kellett lenniük „a nagy Szovjetunió” érzékenysé-
gére. Ahogy az lenni szokott, a kényszerű hallgatás hozzájárult, hogy Katyn folyamatosan az ér-
deklődés homlokterében maradjon.

Az 1944 elején végzett szovjet exhumálásról – ha szabad azt egyáltalán annak neveznünk – Nyugatra is csak a szigorúan cenzúrázott, a moszkvai álláspontot teljesen elfogadó írárok juthattak el. A hidegháború idején végre lehetővé vált, hogy – hosszú kálvária után – John Van Vliet ezredes, a német feltárás hiteles szemtanújának beszámolója publicitást nyerjen. A bulvárirodalomban jóformán minden szereplő megjelent, olyanok, akik nem kaptak halálos lövést, kimásztak a sírból vagy egy Katynhoz közeli fogolytábor lakói voltak, és így tudtak meg részleteket... A későbbi években rengeteg Katynnal foglalkozó írás született: Nyugaton újabb és újabb hiteles bizonyíték nélküli adatok a gyilkosságokról, Keleten ezek unos-untalan cáfolatai. Először 1948-ban a svéd *Dagens Nyheter* című svéd lap frissítette fel a témát. Ekkor merült fel először a minszki NKVD részvétele. Utóbb felmerült feltételezés szerint, ezeket – 1938-as állítólagos Sztálin-ellenzékeségük miatt – az elkerülhetetlen likvidálás előtti utolsó bevetésként használták Katynban.⁵⁹ 1957-ben a nyugatnémet *7 Tage* című hetilap közölt egy dokumentumot a katyni akció végrehajtásáról, de mire ez felkeltette egy angol történész, Louis Fitzgibbon figyelmét, már nem lelte meg az írat eredetijét. Fitzgibbon 1971 óta szá-
mos kötetet publikált a mészárlásról. 1974-ben Julius Epstein nevű amerikai tudós azt állí-
totta a *Die Welt*-ben megjelent cikkében, hogy a kínai kommunisták a jó testvéri viszony ide-
jén kaptak a szovjetektől egy „módszertani oktatófilmet” a tömeggyilkosság „művészetének”
tanulmányozásához, amely – így Epstein – a lengyel tisztok kiirtását tartalmazta. Minden-
esetre a Kínai Népköztársaság ennek a műnek a bemutatásával napjainkig adós maradt...

A nyugati emigrációban élő lengyelek is megszólaltak. Janusz K. Zawodny professzor tu-
dományos pályafutását a katyni ügy feldolgozására áldozta. 1962-ben megjelent művét első-
számú forrásunk Katyn legjobb publikációjának tartja. 1976-ban jelent meg az egyetlen
gnyezdovói túlélő, Swianiewicz professzor naplószerű visszaemlékezése. Az első exhumálás
résztevője volt újságíróként Józef Maczkiewicz, aki összefoglalójával szintén gazdagította a
Katyn-irodalmat.⁶⁰

Leopold Jerzewski tanulmánya 1980-ban jelent meg lengyel nyelven szamizdat kiadásban
a varsói Globus Kiadónál, néhány évvel később orosz nyelven New Yorkban.⁶¹ Mivel – tu-
domásunk szerint – máig a *Katyn, 1940* az egyetlen nagyobb terjedelmű, magyar nyelven is
megjelent munka,⁶² az itthoni érdeklődők számára ez a legfontosabb szakirodalom. Kun
Miklós utószavában, az értékek hangsúlyozása mellett, jó érzékkel fűz kiegészítéseket
Jerzewski művéhez (az események szélesebb összefüggésbe ágyazása, Sztálin közeledése
Hitlerhez, polonofóbiája stb.). Szerény véleményünk szerint az 1990-es magyar kiadásakor
már tízéves munka a szerző (esetleg a kiadó) által tett kiegészítéseket – a téma „képlékeny”
volta, új adatok előkerülése miatt – feltétlenül igényelte volna. A stíluson uralkodó, érzelme-
ket felkorbácsoló célpesszimizmus („*Sohasem fogjuk megtudni, hogy egyes hadifoglyokat miért
nem lőttek agyon*”)⁶³ 1990-ben már semmiképpen sem volt aktuális, a kutatónak éppen a
változásokba vetett hit, az új adatok iránti optimista várakozás hangján kellett volna megszól-
lania.⁶⁴ A néhol előforduló egymásnak ellentmondó állításokat („*Végig Zarubin volt az első
ember a táborban* – és mindjárt utána: *csak 1940 márciusában váltotta fel egy NKVD-
ezredes*”)⁶⁵ feltétlenül korrigálni kellene. Túl Jerzewski művének nyilvánvaló erőnye in (az
adatok megbízhatósága; kritikus él a lengyelek felelősségével kapcsolatban; a gaztett hideg,
érzelmi felindulásoktól *általában* mentes leírása) legnagyobb érdeme, hogy mértéktartó fel-
tétélezései – az azóta nyilvánosság elé tárt tényekkel egybevetve – helyesnek bizonyultak.⁶⁶

Így a másik két helyszín lokalizálása pontos, a Robel-féle ládák megléte ma már valóság. (A helyszín problémájáról írt még Anton T. Rekulski [lásd a 12. oldalon], a ládák biztos helyre szállításáról Andrzej Korasewski⁶⁷.) A nyolcvanas években a lengyel közélet egyre nyíltabban követelte az úgy „rehabilitációját”, az újabb és újabb feldolgozások közül kiemelkedik az egyház gondozásában 1988-ban megjelent, a hivatalos lengyel politikára is döntő befolyást gyakorló „Katyn-brosúra”.⁶⁸ A szovjet dokumentumok 1992. őszi átadása Lengyelországnak és azok gyors kiadása vélhetőleg mind teljesebb történeti feldolgozások publikálását eredményezi.

Jerzewskivel áttérve a magyar nyelvű irodalomra, meglepetés nélkül tapasztalhatjuk, hogy a monumentális szovjet világháború-történet tizenkét kötetében említést sem tesz Katyínról.⁶⁹ A háborúról készült legátfogóbb magyar feldolgozás szerzője, Ránki György, művének harmadik kiadásában már megkockáztatta, hogy legalább a bizonytalanságnak, ám már majdnem a szovjet felelősségnek adjon hangot: *„A németek által propagandacélként feltárt lengyel katyni tömegsír ürügyén – körülményei ma sem ismertek teljességükben – olyan szovjetellenes kampányt indított, hogy a szovjet kormány megszakította a lengyel kormánnyal 1941-ben felvett kapcsolatot.”*⁷⁰ A szovjetek bűnét magyar nyelven először vélhetőleg A. J. P. Taylor 1988-ban megjelent munkája fedte fel, az angolszász történetést azonban mintha fél évszázaddal ezelőtti reméniscenciák vezetnék: *„Talán már sohasem lehetséges bizonyossággal megállapítani, hogy ki követte el a katyni gaztettet. Még ha, mint valószínűnek látszik, az oroszok voltak is, a 4000 halott már nem sokat nyomot a latban a németek meggyilkolta 6 000 000 lengyelhez képest.”*⁷¹ — Minősíthetetlen közömbösség. Taylor felfogása: a háborúnak vége, borítunk fátylat a múltra. Csak négyezret öltek meg, mert a németek ennyit tudtak – a szovjetek lejárására – a földből kikaparni, figyelmen kívül hagyva a tényt, hogy 1943-ban a berlini és varsói sajtó mindig a valóságnak jobban megfelelő tíz-tizenkétezer halottról beszélt. Nem megelégedve az emberiségellenes német bűnökről, Taylort a szovjet felszabadítás néhány velejárójára (malenkij robot, tömeges nemi erőszak, szabad rablás) is figyelmeztetni kell. Martin Roberts hibbant nagyvonalúsággal óvja meg az olvasót mindennemű adat közlésétől, Katyínról is csak elvéve tesz említést, az egyszer említett helységnév pedig be sem került a mutatóba.⁷² A világháború legújabb magyar nyelven megjelent nyugati népszerűsítő irodalma szintén megelégedik az eseményről.⁷³

Jerzewski tanulmányának megjelenését követően néhány magyar folyóiratban is hozzászóltak Katyí kérdéshöz.⁷⁴ A napvilágot látott szovjet dokumentumokból – a villámgyors lengyel kiadást felhasználva⁷⁵ – hamarosan magyar nyelven is megjelentek szemelvények.⁷⁶ Ezeket is felhasználta már Gosztynyi Péter a Vörös Hadseregről a közelmúltban kiadott nagy művében.⁷⁷ Mindazonáltal Katyí történetének igényes, korszerű magyar nyelvű feldolgozása még várat magára.

Jegyzetek

1. Titkos Kiegészítő Jegyzőkönyv a Németország és [a] Szovjetunió közötti Megnemtámadási Szerződéshez. in: *The Great Powers and the Polish Question 1941–45*. Published by the London School of Economics and Political Science. London, 1976. Edited by Antony Polonsky.
2. Dr. Pándi Lajos előadása, JATE BTK, Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Tanszék, 1995. március 20.; továbbá: Juhász Gyula: A lengyel kérdés a második világháborúban. in: *História*, 1993/5–6. 38–42. o. [A továbbiakban: Juhász.]

3. Kinder, Hermann – Hilgemann, Werner: SH atlasz. Világtörténelem. Rajzolta: Harald és Ruth Bokor. Bp., Springer-Verlag, 1994. [második, javított kiadás] 477. o. *[A továbbiakban: SH atlasz.]*
4. Lásd a 2. jegyzetet.
5. Roberts, Martin: Európa története. Az új barbárság kora? Bp., Akadémiai Kiadó, 1992. 298. o. *[A továbbiakban: Roberts.]; SH atlasz, 477. o.*
6. Jerzewski, Leopold: Katyń, 1940. Szekszárd, Babits Kiadó, 1990. 7. o. *[A továbbiakban: Jerzewski.]*
7. Lagzi István: Requiem a Katyńban legyilkolt lengyelekért. in: Forrás (24.) 1992. 4: 45. o. *[A továbbiakban: Lagzi.]*
8. Jerzewski, 7–8. o.
9. Jerzewski, 8. o.
10. Jerzewski, 9–11. o.
11. Szabó Lajos Mátyás: Katiny. Válogatás a lengyel Jelcin-dossziéból. *[A továbbiakban: Szabó.]* (Bevezető a Dokumentumokhoz *[a továbbiakban: Dokumentumok].*) in: Társadalmi Szemle, 1993. 6: 87. o.; illetve Jerzewski, 16. o.
12. 6. sz. dokumentum: [SzK(b)P] 1940. III. 5-i határozat. in: Dokumentumok, 89. o.
13. Olyan katonák, akik az első világ- és a lengyel-szovjetorosz háborúban szerzett érdemeikért kaptak földet Nyugat-Ukrajnában és Belorussziában. Erre nézve lásd: Dokumentumok, 89. o.
14. 9. sz. dokumentum: Berija feljegyzése Sztálin számára. in: Dokumentumok, 89–90. o.
15. Az adatokat Jerzewski alapján közöljük, az ettől eltérő információkat külön jelezzük. Az áldozatok pontos számára lásd: 10. sz. dokumentum: Selepin feljegyzése Hruscsovnak. in: Dokumentumok, 90–91. o.
16. Jankowski, Stanisław M.: Az idő mindenre fényt derít. in: Hitel, 1992. 3: 31. o. *[A továbbiakban: Jankowski.]*
17. Lásd a 15. jegyzetet.
18. Jerzewski, 18–19. o.
19. Swianiewicz, Stanisław: Katyń árnyékában. Paris, 1976. Pontosabb megjelölés nélkül hivatkozik rá: Jerzewski, 48. o.
20. Jerzewski, 20. o.
21. Szabó, 88. o.
22. Jerzewski, 23. o.
23. Képes Vasárnap, 1943. április 27.
24. Juhász, 42. o.
25. Jerzewski, 24–32. o.
26. Jankowski, 31. o.
27. 14. sz. dokumentum: Utasítás a londoni és a varsói szovjet nagykövet számára; 24. sz.: A „Katinyi-ügy”. in: Dokumentumok, 91–93. o.; illetve Jerzewski, 37–38. o.
28. Jerzewski, 38. o.
29. Jerzewski, 39–40. o.
30. Jankowski, 33. o.

31. Madajczik: Dramat Katyński. Warszawa, 1989. 71–72. o. Pontosabb megjelölés nélkül hivatkozik rá: Dokumentumok, 93. o.
32. Lásd a 24. sz. dokumentumot a 27. jegyzetben.
33. Jankowski, 33. o.
34. Jerzewski, 44–45. o.
35. Lásd a 14. és 20. (Utasítás a londoni szovjet nagykövet részére) dokumentumot a 27. jegyzetben.
36. Jerzewski, 51–52. o.
37. Kun Miklós: Katyń, 1940–1990. (Utószó Jerzewski kötetéhez) in: Jerzewski, 62. o. [*A továbbiakban: Kun.*]
38. 31. sz. dokumentum: Feljegyzés a „Katyni-ügyről”. in: Dokumentumok, 94. o.
39. Szabó, 86. o.
40. Jankowski, 33. o.
41. Szabó, 88. o.
42. Jankowski, 31. o.
43. Erre nézve lásd: Jerzewski, 16. o.; Jankowski, 30. o.; Kun, 56. o.
44. Lásd Jankowski és Kun művét az előző jegyzetben.
45. Jankowski, 30. o.
46. SH atlasz, 433. o.
47. Kun, 61. o.
48. Lásd a 14. jegyzetet.
49. Ezt feltételezi még Kun, 61–62. o.
50. Jerzewski, 14. o.; Lagzi, 45. o.
51. A szövetségesek álláspontját érzékletesen mutatja be Jankowski, 31. o. A felfogás a historiográfiában is meggyökeresedett, lásd a 71–72. jegyzetet.
52. Szabó, 89. o.
53. Jerzewski, 9–10. o.; Szabó, 87. o.; Lagzi, 46. o.
54. A térkép elkészítéséhez az alábbi atlaszokat használtuk fel: Földrajzi Világtasz. Bp., Kartográfiai Vállalat, 1992. 65., 70., 71. o.; Történelmi Világtasz. Bp., Kartográfiai Vállalat, 1991. 87., 88., 89. o.; SH atlasz, 476, 481. o.; RV Atlas Der Erde. Stuttgart, RV Verlag, 1988. 56–59. o.
55. Rekulski, Anton T.: Második Katyń. 1980. Pontosabb megjelölés nélkül hivatkozik rá: Jerzewski, 30. o.
56. Lásd a 16. jegyzetet.
57. Jerzewski, 30. o.
58. 10. sz. dokumentum. Lásd a 15. jegyzetben.
59. Jerzewski, 47. o. Az idegen nyelvű irodalmat Jerzewski és Kun alapján mutatjuk be, az ettől eltérő információkat külön jelezzük.
60. Pontosabb megjelölés nélkül hivatkozik rá: Kun, 58. o.
61. Леополд Ежевский: Катынь 1940. New York, Telex, 1987.
62. Lásd a 6. jegyzetet.
63. Jerzewski, 17. o.

64. Vö. Jankowskinak a 19. jegyzetben hivatkozott művével.
 65. Jerzewski, 12. o.
 66. Dokumentumok, 89–91. o.; Jankowski, 30–33. o.
 67. Pontosabb megjelölés nélkül hivatkozik rá: Jerzewski, 40. o.
 68. Pontosabb megjelölés nélkül hivatkozik rá: 31. sz. dokumentum, lásd a 38. jegyzetet.
 69. A második világháború története (1939–1945) I. Főszerkesztő: Grecsko, A. A.: Bp., Zrínyi Katonai Kiadó, 1976.
 70. Ránki György: A második világháború története. Bp., Gondolat, 1982. 334. o.
 71. Taylor, A. J. P.: A második világháború krónikája. Bp., Akadémiai Kiadó, 1988. 186. o.
 72. Roberts, 162. o.
 73. Matanle, Ivor: A második világháború. Bp., Etüd, 1994.
 74. A már idézett Lagzi, Szabó, Kun és Jankowski mellett: Lázár István: Ausschwitz és Katyn. Kritika, 1992. 2: 23–25. o.
 75. Katyn – Dokumenty Ludbójstwa [Katyn – Egy népirtás dokumentumai.] Warszawa, 1992.
 76. A magyarul megjelent szemelvényeket lásd a 11. jegyzetben; illetve: Katyni dokumentumok. História, 1993./5–6: 40–41. o.
 77. Gosztonyi Péter: A Vörös Hadsereg. Bp., Európa, 1993. 134. o.

